

Собко Г. М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та кримінології
факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Одеського державного університету внутрішніх справ*

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ПРИМУС», «ПРИМУШУВАННЯ» ТА «НАСИЛЬСТВО»

Анотація. Статтю присвячено співвідношенню таких схожих за значенням понять у кримінальному законодавстві України, як «примус», «примушування» та «насильство». З прийняттям у 2001 р. Кримінального кодексу України фізичний та психічний примус законодавчо зараховано до обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, тому особливий науковий інтерес становить питання співвідношення примусу як з іншими обставинами, так із іншими суміжними кримінально-правовими поняттями.

Поняття «примус», «примушування» та «насильство» належать до числа ключових у кримінальному праві, від їх правильного розуміння залежать і вірна кваліфікація діяння, і визначення ролі співучасника, і справедливе покарання. Однак визначення вказаних понять не утворюють системи і часом суперечать один іншому. Завданнями кримінально-правової науки в такому разі є чітке їх розмежування, чітка та детальна трактовка, що виключає всі можливі протиріччя в судово-слідчій практиці.

Поняття «насильство» та «примус» широко використовуються для позначення дій, які вчиняються проти або поза волею особи, на яку вони спрямовані. Ці поняття в одних випадках вживаються як синоніми, в інших – використовують для позначення протилежних за значенням понять (протиправне насильство та правомірний примус), а інколи їх розглядають як складову частину одне одного (насильство у формі фізичного чи психічного примусу). Термін «насильство», на відміну від «примусу», має яскраво негативне забарвлення і не використовується для позначення соціально корисних дій, таких як, наприклад, виривання хворого зуба в дитини. У такому разі використовують поняття «примус» – примусове лікування, примусова операція. Задля кращого розуміння змісту та співвідношення понять «насильство» та «примус» варто дослідити їх визначення, розкрити зміст основних ознак та порівняти їх, визначивши спільні та відмінні риси.

Ключові слова: примус, насильство, примушування, фізичне насильство, психічне насильство.

Постановка проблеми. Конституцією України проголошено, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачене законодавством (ст. 19 Конституції), а права та свободи людини і громадянина захищаються судом (ст. 55 Конституції).

Поняття «примус», «примушування» та «насильство» належать до числа ключових у кримінальному праві, від їх правильного розуміння залежать і вірна кваліфікація діяння, і визначення ролі співучасника, і справедливе покарання. Однак визначення вказаних понять не утворюють системи і часом

суперечать один одному. Завданнями кримінально-правової науки в такому разі є чітке їх розмежування, чітка та детальна трактовка, що виключає всі можливі протиріччя в судово-слідчій практиці.

Поняття «насильство» та «примус» широко використовуються для позначення дій, які вчиняються проти або поза волею особи, на яку вони спрямовані. і поняття в одних випадках вживаються як синоніми, в інших – використовують для позначення протилежних за значенням понять (протиправне насильство та правомірний примус), а інколи їх розглядають як складову частину одне одного (насильство у формі фізичного чи психічного примусу). Термін «насильство», на відміну від примусу, має яскраво негативне забарвлення і не використовується для позначення соціально корисних дій, таких як, наприклад, виривання хворого зуба в дитини. У такому разі використовують поняття «примус» – примусове лікування, примусова операція. Задля кращого розуміння змісту та співвідношення понять «насильство» та «примус» варто дослідити їх визначення, розкрити зміст основних ознак та порівняти їх, визначивши спільні та відмінні риси.

Проблему визначення та співвідношення понять «насильство» та «примус» протягом останніх років досліджували такі вчені, як А.А. Гусейнов, А.Е. Жалінський, В.В. Іванова, Л.М. Кулик, Ю.В. Лисюк, Н.В. Машинська, Д.В. Попов, Ю.Л. Приколотіна, Л.В. Сердюк, Р.Д. Шарапов та інші. Однак їхні праці містять аналіз окремих ознак насильства та примусу як загальнонаукової чи кримінально-правової категорії, а співвідношення цих понять або взагалі не розглядалося, або містить неоднозначні, подекуди взаємно протилежні висновки. Питаннями, пов'язаними із визначенням фізичного та психічного примусу, а також співвідношенням цієї обставини з іншими кримінально-правовими поняттями займалися такі вчені, як Ю.В. Александров, І.Н. Алексеев, Р.Ш. Бабанли, Ю.В. Баулін, В.М. Бурдін, Р.В. Вереша, Є.Г. Веселов, В.К. Гришук, І.С. Жданова, В.В. Калугін, О.О. Кваша, Т.Ю. Кобозева, Г.К. Костров, Н.В. Лісова, О.В. Мізіна, В.О. Навроцький, І.І. Слуцький, М.С. Таганцев, Т.І. Якімець та низка інших дослідників.

Мета статті – аналіз окресленої проблематики, співвідношення понять «примус» і «примушування» та «насильство».

Виклад основного матеріалу дослідження. Вирішуючи питання щодо співвідношення понять «злочинний примус» та «злочинне примушування», Т.Ю. Кобозева вказує, що вони відрізняються за характером та ступенем суспільної небезпечності застосовуваного насильства як способу впливу на волю особи. Фізичне насильство та погроза його застосування не можуть бути способом примушування, життя та здоров'я не

ставляється в небезпеку такою ж мірою, як при насильстві та примусі. Насильницька складова частини категорії «примушування» є менш вираженою, ніж у категорії «примус» [1, с. 14].

На нашу думку, така авторська модель щодо співвідношення аналізованих понять не містить належного підґрунтя. Незрозуміло, чому вчена наполягає на тому, що вказані поняття відрізняються за ступенем суспільної небезпечності? Чи це викликано аналізом законодавства, чи дослідженням практики?

Л.В. Сердюк зазначає, що «примушування» є м'якішим, порівняно із «примусом», впливом. При «примушуванні» злочинець дає зрозуміти, що помститься в майбутньому, приклад – вимога до касира віддати гроші під загрозою припинити інтимні стосунки. Оскільки перешкоди є переборними, потерпілий має можливість вибору поведінки. Натомість при «примусі» можливості вибору зведені до мінімуму, приклад – вимога до касира віддати гроші під загрозою пістолета [2, с. 269–270]. На нашу думку, співвідношення таких понять за критерієм м'якості є помилковим. Своєю чергою, за критерієм м'якості варто визначати не співвідношення кримінально-правових понять примусу та примушування, а визначати співвідношення кримінально-правового поняття із примусом, який не має кримінально-правового значення.

Визначаючи співвідношення примусу із суміжними кримінально-правовими категоріями, О.В. Мізіна дійшла висновку, що категорії «примушування» та «примус» співвідносяться як ціле та частина. При цьому примушування виступає в ролі цілого як більш широке та містке поняття порівняно із примусом [3, с. 15].

Така позиція вченої також є дискусійною, оскільки незрозуміло на чому ґрунтується висновок щодо віднесення примушування до цілого, а примусу – до його частини.

Схожій позиції щодо співвідношення вказаних понять дотримувався М.І. Загородніков, він вважає, що термін «примушування» є ширшим за термін «примус», адже «примушування» включає у себе також обіцянки, обман, підкуп [4, с. 139–140]. Така позиція, вочевидь, ґрунтується на аналізі норм кримінального закону. Дійсно, навіть у чинному КК аналіз норм, які встановлюють відповідальність за примушування, дає змогу дійти висновку, що способом примушування де-юре може бути визнано обман. Однак, на нашу думку, такий підхід законодавця ґрунтується на хибному розумінні сутності примушування. За своїм змістом примушування не може охопити такий спосіб впливу на особу, як обман, натомість ми вважаємо, що обман та примушування співвідносяться не як діяння (примушування) та його спосіб (обман), а як рівноцінні способи впливу на особу, з метою визначення її поведінки.

Таким чином, визначення співвідношення понять «примус» та «примушування» на підставі помилкового законодавчого формулювання норм КК України не може бути визнано обґрунтованим.

Є.Г. Весселов, визначаючи співвідношення примусу та примушування, вказує, що вони є поняттями, які не перетинаються, обидва цих явища спрямовані на здійснення впливу на потерпілого, але в них принципово відрізняються способи такого впливу. Вчений вважає, що застосування серйозного насильства, погроза заподіяння смерті або значної шкоди здоров'ю становлять не примушування, а примус. Ненасильницькі способи впливу на волю особи (переконання, обман, підкуп) не створюють стану примусу [5].

Ми вважаємо, що такі висновки автора не можна визнати обґрунтованими. Покладення у критерії для пошуку відмінностей таких понять, як «серйозність насильства», не вирішить проблеми, а лише її ускладнить, оскільки серйозність, примушувальність є настільки оціночними поняттями, що визначити правила віднесення насильницького впливу до серйозного чи не серйозного, на нашу думку, неможливо. Пошук відмінностей між примушуванням та примусом, на нашу думку, є непотрібним штучним створенням наукових абстракцій, які можуть лише ускладнити правотворчу та правозастосовчу діяльність. На нашу думку, поняття «примушування» та «примус» у межах кримінального права варто розуміти як слова-синоніми та не ускладнювати кримінально-правову науку пошуком критеріїв щодо їх розмежування.

На особливості законодавчого закріплення поняття «примус» у Загальній частині та поняття «примушування» в Особливій частині звернув увагу і О.Л. Гуртовенко. На підставі аналізу норм КК та значення, з яким використовуються аналізовані слова, вчений обґрунтовує висновок, що терміни «примус», «примушування», «з метою спонукання» є рівнозначними за змістом. Науковець підкріплює висновок дослідженими особливостями і додатковими можливостями української мови, внаслідок чого констатує, що слово «примус» означає як явище, діяння взагалі, так і сам процес, діяння, що триває в часі, а «примушування» – лише сам процес, діяння, що триває в часі. Швидше за все, така неузгодженість не є наслідком цілеспрямованого й обміркованого використання можливостей української мови. Вважаючи юридично необґрунтованим вживання зазначених різних термінів, О.Л. Гуртовенко обґрунтовує доцільність та необхідність заміни у КК України терміна «примушування» на термін «примус» [6, с. 152].

Таким чином, ми вважаємо, що здійснювати наукове розмежування не потрібно. Водночас законодавче регулювання кримінально-правового значення «примусу» та «примушування» дає змогу виокремити їх відмінні риси.

Примус у статтях КК України означає як процес, так і результат. Фізичний та психічний примус як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння, означає, що внаслідок впливу примушувач досяг результату – примушуваний заподіяв шкоду правоохоронюваним інтересам, оскільки якщо примушувач не досягає результату, відсутні підстави говорити про наявність обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння. Примус як спосіб підбурювання в законодавчому розумінні також означає як процес, так і результат – внаслідок примусу підбурюваний вчиняє кримінальне правопорушення. Аналогічні аргументи стосуються примусу, вчинення кримінального правопорушення під впливом якого є обставиною, що пом'якшує покарання.

Своєю чергою, примушування в законодавчому розумінні може означати лише процес, тоді як кінцевий результат – виконання чи невиконання вимоги не має юридичного значення для вирішення питання кримінальної відповідальності. Так, кримінальні правопорушення, які полягають у примушуванні (священнослужителя до проведення релігійного обряду, до відмови від давання показань, до заняття проституцією), є кримінальними правопорушеннями із формальним складом, відповідальність за які настає незалежно від того, чи досяг винний результату – вчинення примушуваним дій або відмови від вчинення дій, які вимагав примушувач.

Примус, згідно із законодавчим регулюванням, передбачає вимогу щодо заподіяння шкоди об'єктам кримінально правової охорони.

Примушування передбачає вимогу поведінки, яка здебільшого не заподіє шкоду об'єктам кримінально-правової охорони. Так, відсутній склад кримінального правопорушення в діях священнослужителя, який внаслідок примушування відмовиться проводити релігійний обряд; не є кримінально-протиправними дії особи, яка внаслідок примушування відмовиться здійснювати своє виборче право; не є кримінально-правовими дії особи, яка внаслідок примушування виконає своє цивільно-правове зобов'язання. Виключення із цього правила становить лише примушування до відмови від давання показань, оскільки така відмова є окремим складом кримінального правопорушення, та особа, яка внаслідок примушування відмовиться давати показання заподіє шкоду об'єкту кримінально-правової охорони. Водночас у цьому разі простежується зв'язок із Загальною частиною КК України, оскільки заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам внаслідок фізичного чи психічного впливу може бути визнано обставиною, що виключає кримінальну протиправність діяння.

Наостанок окреслимо специфічні ознаки примушування та встановимо сутність та зміст цього явища. З'ясуємо, що розуміють під примушуванням автори тлумачних словників. У тлумачних словниках української мови знаходимо: примушувати – 1. Вимагати в кого-небудь виконання чогось незалежно від його волі, бажання; принукати, силувати, неволити, зневолити, усилювати. Добиватися чого-небудь, застосовуючи силу. 2. У другому значенні – своєю дією, вчинками викликати певні дії, вчинки, стан, ставлення до чого-небудь і т. ін. у когось іншого. Викликати у кого-небудь якусь дію, вчинок і т. ін. 3. Своїми зусиллями викликати, зумовлювати вияв чого-небудь [7, с. 712].

Примус, своєю чергою, – натиск із чийогось боку; примушування // Зусилля над собою // Зумовлена кимсь або чимсь необхідність діяти певним способом незалежно від бажання. // Натиск, зумовлений законом [8, с. 1124].

Автор іншого словника поняття «примушувати» представляє у двох значеннях: 1. Вимагати в когось виконання чогось незалежно від його волі, бажання. 2. Спонукаючи когось робити, виконувати що-небудь [9, с. 615].

При визначенні співвідношення понять «примус» та «насильство» вказується, що примус – це частина насильства (в широкому розумінні), а насильство (у вузькому розумінні) – це спосіб фізичного примусу.

На наш погляд, така позиція цілком обґрунтовано ілюструє правову природу примусу, а також особливості його співвідношення із насильством. Вплив на особу поза волею, або вплив, який призводить до виключення свободи волі, не може оцінюватися як примус, це є насильство. Тому варто погодитись із таким розмежуванням понять «насильство» та «примус». За своїм кримінально-правовим значенням зовнішні прояви насильства та примусу можуть бути ідентичними, однак їх кінцева мета – при примусі вплинути на волю з метою зміни поведінки, а при насильстві – заподіяти шкоду фізичній недоторканності, здоров'ю, завдати страждань – відрізняє вказані поняття за їх кримінально-правовим змістом. Р.С. Токарчук слушно констатує, що усі форми примусу об'єднані єдністю своєї ролі. Всі вони слугують умовами досягнення цілей винного шляхом безпосереднього впливу на людину, який посягає на її фізичну

або психічну недоторканність для підкорення особи всупереч (проти або поза) її волі, вимушення її діяти або утриматись від дій, відчуття щось або пережити [10, с. 83].

Поняття «насильство» і «примус» не можуть бути співвіднесені як частина і ціле, тому варто погодитись із тим, що, з одного боку, примус може бути визначено як частину насильства (при цьому інша частина насильства – це насильство, яке не поєднується із вимогою), а, з іншого боку, насильство (як фізичне, так і психічне) виступає способом примусу. Підсумовуючи, варто вказати, що насильство і примус мають розглядатись як взаємопов'язані кримінально-правові поняття, які не є тотожними. Якщо насильство поєднується із вимогою – це примус, якщо ж насильство не поєднується із вимогою, то воно не спрямовується на підкорення волі особи, а тому не може бути оцінено як примус.

Поняття «силування», «насильство» не випадково стоять в одному синонімічному рядку із поняттям «примушування», оскільки саме насильство і є способом примушування. Щодо цього висновку нам здається логічно обґрунтованою позиція Н.М. Ярмиш, яка переконує, що не існує фізичного примушування як такого. На її думку, те, що за традицією називають «фізичним примусом», є насильством, яке слугує додатковим засобом впливу на психіку особи, котра примушується. Власне, варто погодитись із судженням, що примушування являє собою психічне насильство, яке може підкріплюватися насильством фізичним [11, с. 38, 42].

Висновки. У науці склалось два протилежних підходи до розуміння співвідношення понять «примус» і «примушування»: як понять, які є різними за змістом, та як понять, які є тотожними за змістом. Нами підтримано та додатково обґрунтовано позицію щодо розуміння цих понять як тотожних, а також встановлено відмінності цих понять у зв'язку з особливостями їх законодавчого закріплення. З метою уніфікації норм КК України підтримано пропозицію щодо заміни поняття «примушування», використаного в Особливій частині КК України, на поняття «примус».

Література:

1. Кобозева Т.Ю. Преступное принуждение как уголовно-правовая категория : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Москва, 2011. 18 с.
2. Сердюк Л.В. О понятии насилия в уголовном праве. Уголовно-правовая охрана личности и ее оптимизация. *Науч.-практ. конф., посвященная памяти профессора А.Н. Красикова* / под ред. Б.Т. Разгильдиева ; Министерство образования РФ, Саратовская гос. академия права. Саратов : Изд-во Саратовской гос. академии права, 2003. 270 с.
3. Мизина О.В. Уголовно-правовая оценка принуждения в системе обстоятельств, исключающих преступность деяния. Владивосток : Дальневосточный гос. ун-т, Юрид. ин-т, 2009. 18 с.
4. Загородников Н.И. Преступления против здоров'я. Москва : Юрид. лит., 1969. 168 с.
5. Веселов Е.Г. Физическое или психическое принуждение как обстоятельство, исключающее преступность деяния : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. URL : http://www.dissers.info/disser_66629.html.
6. Гуртовенко О.Л. Психічне насильство у кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2007. 251 с.
7. Новый тлумачний словник української мови : у 4 т. / уклад.: В.В. Яременко. О.М. Сліпушко. Київ : Вид-во «АКОНІТ», 2000. Т. 3. 928 с.

8. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод і допов.) / [Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. Київ : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
9. Куньч З.Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. 848 с.
10. Токарчук Р.Е. Насильственные хищения: социальная природа норм и вопросы совершенствования уголовной ответственности. Москва: Юрлитинформ, 2011. С. 83.
11. Ярмиш Н.М. Дія як ознака об'єктивної сторони злочину (проблеми психологічної характеристики). Харків : Основа, 1999. 84 с.

Sobko G. The relation between the terms “coercion”, “coercion” and “violence”

Summary. The article is devoted to the correlation of concepts similar in meaning to the criminal law of Ukraine, such as “coercion”, “coercion” and “violence”. With the adoption in 2001 of the Criminal Code of Ukraine, physical and mental coercion is legally referred to as circumstances that exclude criminal wrongdoing, so the special interest of concern is the relation of coercion with other circumstances and with other related criminal law concepts.

The concepts of “coercion”, “coercion” and “violence” are among the key in criminal law, and their correct understanding

depends on the correct qualification of the act, the definition of the role of the accomplice, and just punishment. However, the definitions of these concepts do not form a system and sometimes contradict one another. The objectives of criminal law in this case are a clear delineation, clear and detailed interpretation, which eliminates all possible contradictions in the judicial investigative practice.

The terms “violence” and “coercion” are widely used to refer to actions taken against or out of the will of the person targeted. In some cases, these terms are used as synonyms, in others they are used to refer to concepts that are opposite in meaning (unlawful violence and legitimate coercion), and sometimes they are considered as part of each other (violence in the form of physical or mental coercion). The term “violence”, unlike “coercion”, has a bright negative color and is not used to refer to socially beneficial actions, such as, for example, tearing out a diseased tooth in a child. In this case, use the term “compulsion” – compulsory treatment, compulsory surgery. For a better understanding of the meaning and correlation of the concepts of “violence” and “coercion”, it is necessary to examine their definitions, to uncover the meaning of the main features and to compare them by identifying common and distinct features.

Key words: coercion, violence, coercion, physical abuse, mental abuse.